

POST-ULUSAL YURTTAŞ VE ETİK

Araş. Gör. Metin UÇAR

Gazi Üniversitesi
Çorum İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

GİRİŞ

Bu bildirinin gayesi, *ancien régime* ait olan dinsel ahlâk kurallarının yerine geçen ve daha seküler bir anlatıma sahip olan modern yurttaşlık etiğinin günümüzdeki anlamını irdelemektir. Bunun için Fransız Devrimi ile oluşmaya başlayan ancak uzunca bir süre istenen uygulama alanını bulamayan, 20. yüzyılla birlikte, Marshallian anlamda, “refah devleti” politikaları olarak anlam kazanan ve yurttaşlık bağının maddi tatmininin zemini olan etik ile günümüzde kaybolmaya başlayan tatminin açtığı alana yerleşen, aşırı bireyciliğin kemirdiği etik karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırma esnasında modern devletin ideali olan formellik ve klasik yurttaşlık ile bunların karşıtları olan enformellik ve post-ulusal yurttaşlık kavramları kullanılacaktır. Formellik/enformellik Keith Hart’ın kavramsallaştırması, klasik yurttaşlık T.H. Marshall’ın kavramsallaştırması, post-ulusal yurttaşlık ise Yasemin Nuhoglu Soysal’ın kavramsallaştırması çerçevesinde ele alınacak ve çalışma sonucunda iki sonuca ulaşılabilecektir. (1) Etiğin öldüğü çünkü tüm bunların klasik modern kısıtlamalar olduğu savının sahibi olan bazı postmodernistlerin söylediklerinin aksine, özverinin halen olabileceği, ödev fikrinin halen anlamlı olduğu savunulacak ve etik ile ilgili olan tüm konuların modern çağdan postmodern çağa geçerken bir odak kaymasına uğradığı ortaya konulacaktır. (2) Ütopyanın ölmediği dönemde yurttaşın idealinde yaşadığı fakat günümüz yurttaşlık pratiğinde (odak kaymasından dolayı) anlamsızlaşan etiğin tüm yönleri, bu odak kaymasının üzerine gidilerek, yeniden bir ideal olarak gösterilecektir.

MODERN ÇAĞDA İDEAL YURTTAŞ

Ulus-Devlet Mensuplarının Ahlâkı

Modern dönem öncesinde içinde yaşadığı topluluğun tüm kurallarını iyi bilen kişi, neyin iyi/kötü ya da doğru/yanlış olduğunu zorlanmadan anlayabiliyordu. Tönnies’in kavramlaştırması ile adlandırılacak olursak bu yapı, herkesin herkesi tanıdığı, *cemaattir* ve bu kavramın dikatomik karşıtı ise modernleşmeden sonra topluluk yerine, temel birim olarak daha geniş ve kişilik dışı bir yapı olarak yerleşen cemiyettir (*Burke, 1994: 130*). Sanayileşme ve şehirleşme ile birlikte baskın olma durumunu yitiren cemaate karşın gelişen cemiyet, çok farklı ahlâki kotları

aynı potada eritmek durumunda kalmıştır. Bu ahlâki kotların neler olacağı modernist düşünürler ve devlet adamları için öncelikli sorunlardan biri olmuş, etik politikalar düşünülürken tüm bunlar göz önüne alınmıştır. Bu konuda gerçekleştirilen düzenlemelerin daha çok cemiyet mensuplarını birbirine benzetme çabası olarak gördüğümüzden bu politikalara “*aynılaştırma politikaları*” (Uçar, 2004: 141) demeyi uygun buluyoruz.

Ulus-devletlerin koyduğu her kural ve ulusa biçtiği her rol aynılaştırma politikalarının bir yansımasıdır. Yeni kurulan ya da kurulacak olan hegemonya, ister istemez ortadan kaldırmak için uğraştığı, bir önceki döneme ait olan dinsel/tanrısal meşrulaştırma araçlarını kullanamazdı. Sınıf dili ile söyleyecek olursak, dinsel meşrulaştırma araçlarına ve bilgisine her açıdan sahip olan aristokrasinin yerine geçmeyi hedefleyen burjuvazinin, kilise dogmaları yerine seküler bir meşruluğa ihtiyacı vardı.

Kilise ahlâkı, insanların özgür seçimleri ile ancak yanlış olanı tercih edebileceklerini söylüyordu. Modern dönemlerde de bu ilke zımni olarak kabul edildi ve modern etik de, “insanların özgürlüklerini kötü yönde kullanmalarını engellemek” için sürekli uğraştı (Bauman, 1998: 16). Üstelik modern devlet, kilisenin ya da dinsel iktidarın elinde bulunmayan, Foucault’un tespitiyle, genel ve sürekli bir gözetim organına dayanan ve her şeyin gözetilmesini, görünmesini ve aktarılmasını buyuran bir iktidar (2003: 69) gücü ile bunu çok daha güçlü biçimde sağlayabilme yetisine de sahip oldu. Böylece doğru/yanlış, iyi/kötü kategorilerinin sınırları belli, kesin, mutlak olarak belirlenmesi sağlanabildi.

Belli, kesin ve mutlak kuralların dayatılabilmesi, modern düşünürlerin ahlâkın doğal değil de tasarlanabilir bir şey olduğunu fark etmeleri ile mümkün olmuştur. Durum böyle olunca her şeyi kapsayan, birleştirici bir etik oluşturmak ve bunu, yasaların gücü ile belirlenen kuralların dışına çıkmadan uygulamak sağlanabilmiştir. Modernistler, hayatın her alanını kapsayan kilise ahlâkının yerini, inanç yerine, akılla dolduracaklarına inandılar. Amaç Tanrı buyruğunun ardına saklanmadan tüm toplumsal kuralların “insan yapımı” kökenini açıklayarak insanların rasyonel olanı seçmelerini sağlamaktı (Bauman, 1998: 15-16). Bilimsel düşüncenin yaygınlaşması bunu sağlayacak araçlardan biridir.

Bilimsel düşüncenin öncülerinden olan Francis Bacon, tartışmalı bilgi olarak gördüğü Eski Yunan düşüncesini, bol bol akıl veren ancak üretimi hiç de geliştirmeyen dolayısıyla insanlığın refahına bir şey katmayan bir anlayışı temsil ettiği gerekçesi ile eleştirdi (Rifkin ve Howard, 1997: 24). Ona göre, bilgi gücü ve bu gücü elde etmenin tek yolu da doğaya hükmetmekten yani insanların refahını arttırmaktan geçiyordu. Aynı tavrın, kendisinden önceki etik anlayışı sorgulayan, modern düşüncenin etiğe bakışında da somutlaştığı görülür. Modernlik öncesinde sadece akıl vermektен ibaret olan ve tanrısal bir buyurma olan, dolayısıyla insan iradesini yadsıyan etik yerine, modern düşünürler, insanların kendi akılları ile bulabilecekleri, doğalarına uygun ve Bacon’ın bilimsel anlayış için önerdiği gibi, kendi refahlarını arttıracak bir etik anlayışı ön plana çıkardılar.

Aydınlanmış bilim adamları ve filozofların kılavuzluğunda rasyonel seçim yapacak olan birey için kendi refahlarını arttıracak çıkar ve özsevgi, bu aydınlatıcılara, itaat etmenin nedenidir. Çünkü herkes doğasına uygun olarak kendi çıkarının peşinden koşar ve yine herkes yaşamdan haz almak ister (Bauman, 1998: 39-40), böylece refaha kavuşabilir.

Yurttaşlık

Geniş kitleler için çıkar ve özsevgi çerçevesinin dinsel düşünüş tarzına alternatif olmaya başlamasıyla birlikte meşruluğun kaynağı da manevi olandan maddi olana doğru kaymaya başladı. Sürekli erdemlere atıf yaparak kurumsallaşmaya başlayan yurttaşlık ideali ise bu sürece paralel olarak olgunlaşmaya başladı.

Yurttaşlık, bireyi merkeze alan bir aidiyet biçimi olarak; kültürel, ekonomik ve sembolik deneyimlerle medeni, siyasal ve sosyal hak ve yükümlülüklerle belirlenen yasal ve politik bir statüdür (İsm ve Wood, 1999: 4). Bu statü modern yönünü, içinde anlam kazandığı *ulustan* alır. Ulus; geleneklerin, göreneklerin ve ayrıcalıkların yerine (akıl ilkeleri tarafından şekillenen, yasaların yeniden yapılandığı) bir ulusal mekânı yerleştirir (Touraine, 2002: 155). Böylece hem yurttaşlığın hem de yurttaşın aidiyet bağı ile bağlandığı ulusun maddi temelleri atılmıştır. Yurttaşlık sürecine bakıldığında da bu durum görülür. Marshall'ı izlersek, yurttaşlığın tarihsel sürecinde üç eksen görülür, bunlar; medeni haklar, siyasi haklar ve sosyal haklar olarak karşımıza çıkar (2000: 21). Her eksende dikkati çeken ulus-devletin iyice yerleşmesi, maddi temellerin sağlamlaşması ve eşitlik politikalarının aynılaştırma politikaları olarak yaygınlaştırılmasıdır.

Yurttaşlığın en ilkel tarzı bile eşitlik üzerine bina edilmiş ve eşitliğin kurumsallaşması için ciddi adımlar atılmasını sağlamıştır. Hakların kullanımı ile birlikte yurttaşlık iyice gelişmiş ve bu değişimi sürekli yaşamıştır. Bu sürekliliğe rağmen kapitalist dünya, gelişmenin ekonomiye yansımaları engellemiş ve hatta ekonomideki eşitsizliği iyice yerleştirmiştir (Marshall, 2000: 40-41). Böylece refah devleti politikalarının az da olsa bu eşitsizliğin etkisini azaltmaya yönelik çabasının yeterince başarılı olmadığını söyleyebiliriz. Yani refah devleti savunucularının ve uygulayıcılarının tüm çabalarına karşın bu politikalar yoksulluğu azaltmaya yetmemiş ve sınıfsal sistemin radikal değişimine neden olamamıştır (Bottomore, 2000:99). Ancak eşitliğin gerçekleşmemesi konusundaki tüm olumsuzluklara rağmen refah devleti politikaları, belki de yukarıda bahsettiğimiz çıkar ve özsevgi ilkeleri ile oluşturulmaya çalışılan modern etiğin başarıya en çok yaklaştığı dönemdir. Zira yine Marshall'ın ifadesi ile, bu dönemde yaşanan olumlu gelişmeler, “...*yurttaşlık kurumunun farklı bir şekilde dönüşümüne yol açmıştır. Sosyal entegrasyon duygusallık ve vatanseverliğe bağlı olmaktan çıkıp daha maddi temellere oturmuştur.*” (2000: 53). Kendi doğalarını izleyen bireyler/yurttaşlar, yol göstericilerinin ve yasa koyucuların dedikleri gibi, refaha kavuşmaya çok yaklaşımlardır.

Gerçekten de ulus-devlet teorisyenlerinin istedikleri gibi Marshallcı anlamda yurttaşlık, bireylerin ulusal aidiyet düşüncelerinin gelişimi sürecine katkı sağlar ve aynı

kişilerin bir sosyal aidiyetlerinin olmasını, sadakat hissi kazanmalarını sağlayarak birleştirici bir rol oynar. Bu sadakat ve aidiyet haklarla donatılmış ve hukuk tarafından korunmuştur (Marshall, 2000: 47). Bu sadakat, modern etik projenin sağlamaya çalıştığı “ahlâki bağ”dır. O zaman, ahlâklılığın sürdürülebilmesi için mantıksal olarak çıkan sonuç bu sadakat ve aidiyeti sağlayan refah politikalarının gittikçe arttırılmasıdır.

Öyle anlaşılıyor ki modernlik, yurttaşlık ve ahlâkla ilgili bir sorun varsa, öncelikli olarak tam da bu üçünün kesiştiği, refah politikaları bir başlangıç noktası olmalıdır. Zira sürdürülemeyen refah politikaları, sürdürülemeyen ya da ağır aksak sürdürülen yurttaşlık, dolayısıyla aidiyet ve sadakat demektir.

POSTMODERN ÇAĞDA CAN ÇEKİŞEN YURTTAŞ

Klasik Yurttaşın Sonu

1940'lı yılların ortalarından 70'li yılların ortalarına kadar süren dönemde ulus devlet anlayışı baskın gelişme söylemini de barındırıyordu. Bu söylemde ulus devletin türdeş olduğu ve uluslar arası ekonomik düzenin de öznesi olduğu vurgulanıyor böylece yurttaşlar için en faydalı birliğin ulus olduğunun altı çiziliyordu (Berger, 2001: 889). Bu faydalı birlik, yol göstericilerin dikte ettiklerini kabul etmeyi gerektiriyordu çünkü rasyonelliğin gereği olan ahlâk açısından da doğru olan budur. Bu dikte edilenler arasında aynılaştırıcı politikaların özel bir yeri vardır zira yurttaş olmanın öncelikli sorunu eşitliktir ve eşitlik denince de akla, “her açıdan eşitlik” gelmelidir. *Yurttaşlar her açıdan aynıdır dolayısıyla her açıdan eşittirler.*

Gerçekte ise yurttaşlık idealinin özlediği eşitlik hiçbir zaman gerçekleşemedi. Ancak bu konudaki en olumsuz gelişme, “daha az eşit” olan yurttaşların bel bağladığı refah devleti politikalarının gerilemesi oldu.

Ulus-devlet projesi öncelikle “eşitlik” ideali olarak başarısız kaldı. İçte, ayrıcalıkların ortadan kaldırılacağı iddiasıyla geliştirilen ulusal yurttaşlık, isteneni verememiş hatta yeni ayrıcalıklar getirmiştir. Örneğin, Husband'ın da belirttiği gibi, etnik farklılıkların ulusal düzeyde herhangi bir ayrıcalığa yol açmayacağı vurgusu pratiğe çoğu zaman geçmemiş, ulus-devletlerin hiç biri etnik açıdan tarafsız olmamış, dominant etnik grup tüm kurumları kendi hegamonik aracı olarak kullanmıştır (Alankuş-Kural, 1995: 91). Bunun ötesinde Hayes'in çalışmasında (1995) da ortaya çıktığı gibi *ancien régime* ait olarak dışlanan ve dinsel dogmaları yadsıdığı ifade eden ancak bu dogmaların yerine adeta, dinsel pratikleri andıran, seküler dinler koyan ulus-devlet, laikleşme sürecinde öngörülen kutsalla, aşkın olanla bağına hiçbir zaman kesip profanlaşmamıştır. Üstelik sadece etniklik ya da aşkınlıkla ilgili katı tutumu ile ilgili değil diğer farklılıklar olan sınıf, dil, din, kültür, mezhep, cinsiyet, ırk vb. için de aynı şeyler uygulanmıştır.

Refah politikalarının yüzeysel bir “fırsat eşitliği” ilkesi ile geçiştirilmesi ve bu politikalar sayesinde ancak yoksul bir çocuğun, varıl bir çocuk kadar iyi durumda olduğuna inandırılabilmesi (Marshall, 2000: 67-68) ama ayrıcalıkların yok olmaması

da tüm bunların üzerine bina edilince sorun çok daha ciddi bir hal almıştır. Ulus içindeki ayrıcalıkların sürmesi ile oluşan sorunlara paralel olarak, bazı ayrıcalıklar da uluslar arası arenada sürmüş ve bağlı olunan devletin her seferinde “uluslar arası arenanın eşit ve özgür ülkesi” olma söylemi, özellikle az gelişmiş ülke yurttaşları için, çok da anlamlı olmamıştır.

Hem içerideki hem de dışarıdaki ayrıcalıkların istenen oranda azaltılamaması, ulus devlet yurttaşlarının kendilerine biçilen kesin ve net sınırların dışına taşması ile sonuçlandı. Özellikle ulus-üstü yapılanmalar ve küreselleşmenin etkisi ile yurttaşlar, kurdukları yeni ilişki biçimleriyle siyasal bir vücut oluşturamayacak kadar geniş bir yapıda kayboldular ve gittikçe kolektif bir egemenliği daha az gösterir bir bütünlüğe sahip oldular (Guéhenno, 1998: 11), diğer taraftan da yerelleşmenin etkisi ile kendi içlerine kapanıp, modernleşmeyle baskınlığını yitirecek olan, birincil bağları ya sürdürdüler ya da yeniden kurdular.

Kolektif bir bütünlük gösteremeyen üstelik ulus-altı yapıları yeniden güçlendiren ve zaten ulusal düzeyde sadakat ve aidiyet sağlayan yapıları gerileyen bir yurttaşlık kurumu ciddi bir krizin içinde demektir. Ancak yine de, Üstel’in de ifade ettiği gibi (1999: 15), modernliğin ve ulus-devletin baş aktörü olan yurttaşın alternatifi bulunmamakta, her şeye rağmen tüm çözümler yurttaş eksenli olmaktadır. Durum böyle olunca sadece klasik yurttaşlık anlayışıyla, kendi yurttaşlarına tanıdığı haklarla daha fazla yol alamayan ya da yolda sorunlar yaşayan ulus-devletlerin katı sınırları da çözülmeye başladı. Yurttaşın yeniden tanımlanması “kriz” için öncelikli problemler arasına girerek gündeme geldi.

Yeni Yurttaş

İdeal yurttaş ile ayakta duran ulus-devletler, ekonomik güvencelerin ve eşitliğin yanı sıra yasalarda dayanağını bulan özgürlük ve katılım ideleri gibi başka özelliklerini de yitirmeye başladılar. Daha önce görünmeyen birçok gelişme ile birlikte, özellikle Avrupa’da, bu kurumların altı iyice oyulmaya başlandı (Tambini, 2001: 211). Kendi yurttaşlarını sıkı sıkı sarmalayan ve bina ettiği hukuk ile hakları da sadece onlara özgüleyen ulus-devlet, bir yandan vaat ettiklerini (özellikle eşitlik vaadini) gerçekleştirmezken diğer yandan da içine girdiği küresel ilişkilerden dolayı bu özgülemeyi yavaş yavaş terk etmek zorunda kaldı.

1970’lere gelinceye değin ulus-devletlerin meşruluğunu sağlayan iki ilkenin geçerli olduğu varsayıyordu. Bunlar; (1) devletin sınırları ile ulusal toplum örtüşür, (2) ulusal aidiyet hem bireysel hak ve ödevlerin hem de kolektif kimliğin kaynağıdır, şeklinde belirtiliyordu. Ancak, özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra, yaşanan birçok gelişme bu ilkelerin çok da sağlam olmadığını gösterir. Bu gelişmelerin başlıca olanlarını şöyle sıralamak mümkündür: (1) Emek piyasasının uluslar arasılaşması ile birlikte ulusal toplumların etnik ve kültürel bileşkeleri farklılaştı. (2) Konileştirme politikalarının bitmesi ile ortaya yeni çıkan devletlerin bazı hak talepleri oldu. Bu hakların uluslar arası sözleşmelere konu olması ile birlikte haklar yelpazesi genişledi ve bu ülke vatandaşlarının hakları da korunmaya başlandı. Daha önce üzerinde pek durulmayan kimlik hakları iyice yerleşti. (3) Ulus-üstü yapılanmalarla

birlikte ulusal yurttaşlık aşınmaya başladı. (4) Özellikle ulusal aidiyete gerek kalmaksızın uluslar arası arenada formüleleştirilen “insan hakları” yurttaşlık haklarının önüne geçti (Nuhoğlu-Soysal, 2000: 254-256).

Sadece, yurttaşın tanınan hakları uluslar arası arenada ciddi sorunlara yol açtı ve mülteciler, göçmenler, göçmen işçiler vb. için yurttaşın özgülenen bazı haklarının tanınması gündeme geldi. Genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı hariç, yerel seçimlerde oy kullanmak da dahil olmak üzere yurttaşlara ait bir çok hak, yurttaş olmayanlara da tanındı (Nuhoğlu-Soysal, 2000: 256-257).

Sıraladığımız gelişmeler, özellikle göçmenler düşünüldüğünde, oldukça radikal görünebilir. Zira diğer farklılıklar her ne kadar ulus anlayışı için sorun olarak görünürler de ulusun parçaları olarak düşünülebilirler çünkü ulusla yurttaşlık bağları vardır. Oysa ki göçmenler, tamamen ulusun dışındadırlar ve yurttaşlık bağları da yoktur.

Göçmenlere tanınan haklara bakıldığında onları diğer yurttaşlardan ayırmak gittikçe zorlaşmaktadır. Görünen o ki, klasik yurttaşlık hak ve ayrıcalıkları için belirlenen sınırlar aşılmakta; eğitim, sağlık, çalışma gibi pek çok hak göçmenlere de tanınmaktadır. Burada ulus-devletin yurttaş-yurttaş olmayan dikatomisinin ciddi bir sorunla karşılaştığı görülebilir. Teritoryal bir varlık olan ulus-devlet ile yurttaş artık örtüşmemekte, özellikle Avrupa ülkelerinde yurttaşlık, alışılmış aidiyet bağını eski anlamı ile sürdürmemektedir (Nuhoğlu-Soysal, 2000: 256-257). İşte, Nuhoğlu-Soysal’ın tanımlamasıyla, post-ulusal yurttaşlık bu ortamda zemine ayak basmakta ve yurttaşlıkla ilgili yeni tüm çabalar, asıl olarak dar gelen bir elbiseyi genişletme o da olmazsa değiştirme çabası olarak görünmektedir (Uçar, 2004: 147). Yeni tanınan haklar, ulus-devletin her açıdan katı olan sınırlarını yumuşattı ve aynılaştırma politikalarının yerine farklı ama değerli olan yeni yurttaşlar kattı. Yani ulus-devletin klasik yurttaşlarının yerine artık post-ulusal yurttaşlar geçmeye başladı.

Ulus-devletin değişmesi gerektiği sonucunun kaçınılmazlığını dile getiren Bell, “ulus-devlet yaşamın büyük sorunları için çok küçük, küçük sorunları içinde çok büyük” (Keyman, 2000: 8) diyerek, yerinde bir tespit yapar. Gerçekten de konumuz olan etik için de ulus-devletin birçok dayanağının sorunlu olmaya başladığı görülmektedir.

Yeni Yurttaşın Etiği

Eğer ulus-devletin klasik yurttaşını yerini post-ulusal yurttaşın bıraktıysa, ulus-üstü ve ulus-altı birliklilikler çok daha önemli olmaya başladıysa, yani ulus-devletin mevcut anlamı değiştiyse o zaman yurttaşla etik arasında kurulan ilişkinin de değişmesi gerekir. Yukarıda değinildiği gibi, refah devletin gerilemesi ile kopmaya yüz tutan maddi temelli sadakat bağının ortadan kalkacağı öngörülebilir. Üstelik kendi yurttaşlarını aynılaştırmaya yönelik ulus-devletin bunu başaramaması ve birçok açıdan kendi yurttaşlarını sınırlaması, asimile etmeye çalışması, dayatmalarda bulunması da sürekli eleştiri konusu olagelmıştır. İşte bu tespitlerin birçoğu etik tartışmalar için de geçerlidir.

Postmodern tartışmalarda etik, daha çok klasik modern kısıtlamaların bir yansıması olarak alınır. Bunun için etiği terk edip, yerine estetiği geçirmek gerektiği savunulmaktadır. Dolayısıyla, bu düşünce insanlara, özverili olmanın anlamsızlığını, ödevin gereksizliğini aşlamaya çalışmaktadır (Bauman, 1998: 10-11). Ulus-devlete yönelen eleştirilerin bu marjinal boyutu her ne kadar etkili olsa da tüm yeni tartışmaların etiği ortadan kaldırmaya yöneldiğini söylemek de haksızlık olur.

Bauman'a göre (1998: 12-13), postmodern etik tartışmalarının yeniliği, modern ahlâki kaygıların reddedilmesinde değil, ahlâki sorunların alışlagelen modern yollarının reddedilmesinde aranmalıdır. Çünkü etiğin en önemli başlıkları olan; insan hakları, toplumsal adalet, bireysel davranış ve refah gibi konuları halen güncel tartışmaların en önemli sorunlarıdır. İhtiyacımız olan etiğe, yeni bir yaklaşım tarzıdır. O zaman modern olarak reddedilen sadece politik pratiğin, zora dayalı normatif düzenlemelerle ve felsefenin mutlak, evrensel ve temel olanla ahlâki meselelere yaklaşmasıdır.

Gerçekten de toplum halinde yaşamak belli kuralların uygulanmasına bağlıdır. Ve bu kuralları sadece zora dayanarak uygulamak imkânsızdır. Yaptırımlar az sayıda olan kural ihlalcileri ile mücadele etmek için oldukça önemlidir. Ancak kurallar bir toplumsal düzenin içinde yaşayanlarca içselleştirilmemişse, o düzen sadece yaptırımlara bırakılır ki bu da ciddi tehlikelere açık olduğu anlamına gelir (Barry, 2004: 17). O zaman sorulması gereken soru "kişilerin kuralları nasıl içselleştirecekleri" olmalıdır. Bunun için bir aidiyet ve sadakat bağı kurulmalıdır ki bu da içinde fedakârlığı, ödev ve sorumluluğu barındırır.

Ulus-devletlerin her açıdan güçlü olduğu çağda asıl önemli olan hukukun her alanda geçerli olması ve yurttaş-devlet ilişkilerinin formel olmasıdır. Bunun içindir ki ulus-devlet, egemenliğinde olan her yerde kurallarını ısrarla dayatır. Kurallara uymak, özellikle kurallardan başka kendisini koruyacak (soyluluk, zenginlik, mevki vb.) bir varlığa sahip olmayan geniş halk kitleleri için çok daha anlamlıdır. Bu sayede geniş halk kitleleri, devlet tarafından asgari koşulları belirlenmiş bir hayat sürebiliyorlar; yargı önünde eşit olabiliyorlar, fırsat eşitliğine sahipler, inanç ve vicdan özgürlüklerini kullanabiliyorlar vs.

Eğer kuralların işlemediği bir alan ya da kurum varsa burada ulus devletin kesinlikle istemediği enformel ilişkiler söz konusu olacaktır. Bu çerçevede ulus devletin tarihi, kendisinden önce hakim olan enformel ilişkilerle mücadele etmek ve bu ilişkileri formelleştirmek olarak anlatılabilir. Böylece ulus devletin başarısı, belki de hiçbir zaman yok olmayacak enformelliğin mümkün olduğunca azaltılmasına bağlı olacaktır. Şimdi özellikle bu konu üzerine yoğunlaşarak formellik-enformellik tartışmasına gireceğiz ve ardından da post-ulusal yurttaşın aidiyet ilişkisi ve sadakat gerekçelerini etik tartışmaya yerleştirmeye çalışacağız.

POST-ULUSAL YURTTAŞ İÇİN ETİK VE SORUNLAR

Enformellik-Formellik Tartışması

Enformellik konusundaki tartışmalara bakıldığında Keith Hart'ın ismi ön plana çıkar. Hart, enformel şehir ekonomisi konusunu ilk olarak 1970'te, Ghana ile ilgili yazdığı bir makalesinde, ortaya atmış (Dietz, 2001: 123) ve formel sektör/enformel sektör nitelendirmelerini de ilk olarak 1973'te kullanmıştır (Beck, 1990: 126). Daha sonraki birçok çalışmasında da bu konu üzerine yoğunlaşan Hart, konunun sadece ekonomik yönüyle yetinmemiş sosyolojik boyutu ile de ilgilenmiştir.

Hart'a göre (1973: 69), kamu sektörü ve özel sektör ücretleri ile emeklilik ve işsizlik ödeneği gibi transfer ödemeleri formel gelir olanaklarıdır ve bunların dışında kalan bir çok gelir olanağı ise yasal ya da yasadışı olabilen enformel gelir olanaklarıdır. Yasal enformel gelir olanakları; (a) çiftçilik, inşaatçılık, içki üreticiliği, ayak-kabı yapıcılığı gibi *birincil ve ikincil aktiviteler*, (b) barınma, taşımacılık, rantiyecilik gibi *göreceli olarak büyük girdilerle yapılan üçüncül girişimler*, (c) küçük dağıtıcılıklar (d) müzisyenlik, çamaşırcılık, simsarlık, tıpla ilgili bazı aktiviteler gibi *diğer hizmetler* ve (e) hediye verme, dilenme, borç verme gibi *özel transfer giderleri* iken yasadışı enformel gelir olanaklarını ise (a) kalpazanlık, çalınan malların kabulü, uyuşturucu satıcılığı, fuhuş, kaçakçılık, rüşvet, yolsuzluk gibi hizmetler ve küçük hırsızlık, yankesicilik, zimmet, kumar gibi transferlerdir.

Formellik ile enformellik arasında sıkı bir ilişkisi vardır. 'Form' kuraldır ve toplumsal yaşamın evrenselliği düşüncesinin neler gerektirdiği ile de doğrudan ilgilidir. Bunun için ulus-devlet olarak adlandırılan geniş yapının bürokrasinin işleyişi önemlidir (Hart, 2005).

Ulusal sınırlar, ulus-devletin formel alanıdır. Devlet, bu sınırlar içinde, hayatın her alanına yerleşecek olan yeni kuralları ile öncelikli olarak birincil ilişkilerden kaynaklanan ve aklın ilkelerinden beslenmeyen geleneksel ilişkileri yok edecektir. Aynı mekânı paylaşan ancak devletin kontrolünün/isteğinin dışında tanımlanan enformellik burada modernleşememeye, uluslaşamamaya doğrudan göndermede bulunur. Ulus-devletin kurumsallaşma sürecinin enformellikten formelliğe geçiş süreci olarak algılanması önemlidir; ancak bu, enformelliğin ulus-devletle birlikte yok olacağı anlamına da gelmez, enformellik yine varlığını sürdürür ancak formellik daha baskındır.

Enformelliğin hâkim olduğu yerde devletin durumu ya da varlığı "kesikli ve eziyet edici/cezalandırıcı" (Hart, 2000: 178) olarak yansır. Özellikle yoksul kesimlerin bundan daha çok etkileneceği ve devlete/kurallara bakış açısını doğrudan etkileyeceği düşünülürse enformellik-formellik tartışmasının farklı boyutları da gündeme gelir. Bu doğrultuda enformelliğin anlamları üzerinde durursak; birinci anlamı ile enformellik, devlet tarafından yapılacak düzenlemelerin, özellikle hukuksal düzenlemelerin dışına çıkmaktır ki bu düzenlemelere alternatif yeni kurallar geliştirilir ya da yasalar bir şekilde delinir. Mafya örgütlenmeleri, hemşehri kayırmacılığı, devlet düzeyinde keyfi davranışlar, gecekondulaşma vs. gibi birçok durum örnek olarak

sayılabilir. Burada illegal olan ile enformel olan birbirine karışır. İkinci anlamı ile enformellik ise modernliğin öngördüğü yaşam tarzını (akla-bilime dayalı) ve toplumsal yapıyı (örneğin ulusal toplumu, sınıf ve meslek temelli örgütlenmeleri) yadsıyıp modernliğe özgü toplumsal örgütlenme, toplumsal dayanışma formlarını benimsememektir. Örneğin; ulusal dayanışma yerine etnik dayanışma, iş ve işçi bulma kurumu yerine hemşehrilere başvurma, modern kent hayatının öngördüğü ikincil ilişkiler yerine birincil ilişkileri koyma, modern siyasetin sınıf eksenli siyaseti yerine kimlik siyaseti gütmeye, ekonomide rasyonellik yerine farklı mekanizmaları koyma vs. olarak alınabilir.

Kuşkusuz her iki enformellik tarzı da çoğu kez iç içedir. Ancak bizim için daha önemli olan ikinci tarz enformellik, bu özelliği ile, kendisine has dinamizmi sayesinde modernliğin çıkmazlarını gösterir ve son aşamada ise modernliği dönüştürme ya da değiştirme potansiyelini de içinde barındırır. Üstelik zamanla formel olanın kapsayacağı alternatifler de üretebilir.

Ulus-devlet sadece enformel ile mücadele etmez ayrıca yeni enformel alanları oluşturma potansiyeli de taşır. Örneğin; ulus-devletin ağır aksak işlemesi yeni enformellikler doğurur. De Soto'nun, devlet işleyişinin aksamasının yurttaşlar için ne kadar sorunlu olabileceğini ortaya koyabilmek için, Peru Lima'da küçük bir işletme lisansı almaya kalkışması formel alanı fazla olan bir devlet ile daha az olan bir devletin farkını çok incelikli bir biçimde gösterir. Zira yardımcılarını ile birlikte De Soto, 10 ay süren bir macera sonucunda 11 daire gezip, 1231 dolar harcayarak ancak lisans alabiliyor. Aynı süreç ABD ve Kanada'da günden az sürmektedir. Sürecin verimsizliği yeni iş imkânları önünde ciddi bir engeldir. Böylece yoksul girişimciler kayıt dışı çalışmaya zorlanmaktadırlar (Fukuyama, 2005: 35). Hart'ın Ganalı girişimciler için yaptığı, "kapitalist girişimci gibi duramıyorlar çünkü ekonomik belirsizlik var" (1970: 108), saptaması da bunu doğrular mahiyettedir. Kuşkusuz bu durum enformelliği arttırmaktadır. Tıpkı bu örnekte olduğu gibi ulus-devlet birçok konuda tedbir almalıdır; ulus-devlet eğer yargı sistemini iyi işletmezse doğan boşluğu enformel yapılar doldurur, imar sistemini iyi işletmezse kaçak yapılaşmayı engelleyemez, ayrımcılık politikaları yapıyorsa farklılıkların ulusal meşruiyet aramadan örgütlenmesiyle uğraşır, farklı toplumsal kesimlerin ihtiyaçlarını karşılamazsa kendisinin tasvip etmediği yeni arayışlarla karşı karşıya gelir, siyaset alanlarını kısıyorsa yerel ya da küresel farklı siyaset yapma çabalarını engelleyemez vs. İşte tüm bunların üstesinden gelebilmek için de, ulus devlet, klasik yapısını gözden geçirmelidir.

Öte yandan ulus-devletin başka bir işlevi daha olabilir ki o da gelişimine paralel olarak, sadece enformeli yok etmekle değil ayrıca enformeli formelleştirerek de amacına ulaşabilmesidir. Örneğin; yerel dillerin kullanılması, öğrenilmesi, bu dillerde yayın yapılması yasaksa ve buna rağmen bu engellenemiyorsa yasağın ortadan kaldırılması ile bu alan formel alanın içine dahil edilebilir. Yeni siyaset yapma tarzları ile ilgili alanlar açabilir ve siyasetin dışına itilen, özellikle ötekiler olarak anılan kesimlere temsil edilme, etkili olma, kendini ifade etme alanları açabilir. Tıpkı her açıdan enformel olan hemşehrilik bağının hemşehri dernekleri aracılığı ile formel-

leştirilmesinde olduğu gibi. Böylece hemşehri ağları ile belediyeler ortak birçok girişimde bulunabilirler ve birlikte yaşanan şehrin formel görüntüsü korunabilir.

Enformel sektörün karşıtı olan formellik ise teknolojisi karmaşık, sermaye yoğunluklu, emek yaygınlıklı, istikrarlı ücret ve maaşı olan, başta bankalar olmak üzere önemli kurumları olan (kurumsallaşmış), okul eğitimine dayalı ve akrabalık ilişkilerinin önemsenmediği sektördür (Beck, 1990: 128). Bu sektörde sosyal güvenlik önemlidir, eğitim ve sağlık hizmetleri karşılanır, insanlar tatil yapabilirler, konut ihtiyaçlarını karşılayabilirler. Aile bireyleri bazen sorun yaşasalar da hayat tarzları öngörülebilir, kontrol edilebilir bir formun içindedir (Hart, 2005). Enformel sektörün özellikle kent yoksulları için çok önemli olması, istihdam alanları için daha elverişli olması¹, her iki sektörün birbirine karışabilmesi, birbirlerine gelir aktarmaları, birbiri üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri (Beck, 1990: 132 vd.) oldukça önemli özellikler olmakla birlikte, bizim için daha önemli olan yönleri, birisinin modernliğe (gelişmişliğe), diğersinin ise gelenekselliğe (azgelişmişliğe/üçüncü dünyaya) atıf yapmasıdır.

Formellik, modernizmin bir tasavvuru olarak ortaya çıkan ve birincil ilişkilerin (kan bağı, hemşehri/yerellik) yerine yasal olarak güvence altına alınmış özgür ve atomistik bireylerin oluşturduğu bir toplumda başattır. Devlet kontrolünün yoğun olduğu ve kendisine bir yön çizemediği bu alan aynı zamanda modernizmin, doğrusal ilerlemenin, bilimsel anlayışın da alanıdır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 51-52). Enformellik ise adeta devlet gözetiminin dışında oluşan bir alanı anlatır. Durum böyle olunca, enformel dayanışma ağlarının ortaya çıkması ve/veya varlığını sürdürmesi ile ulus-devletin bir çok alanda etkili olamamasının ve/veya etkisini yitirmesinin doğrudan bir ilişkisinin olduğu ortaya çıkar.

Sonuçta şu da unutulmamalıdır ki her ne kadar azgelişmişlikle, modernleşememekle birlikte anılsa da enformellik, küresel bir sorundur. Çünkü enformelliğe atfedilen birçok sorunun gelişmiş ülkelerde de yaşandığı bir gerçektir. Ulrich Beck'in de belirttiği gibi (1999: 30), işsizlik, çocuk ölüm oranları, sağlık hizmetleri ve sosyal güvenlik düşünüldüğünde, üçüncü dünya Avrupa'nın büyük metropollerinde, Amerika'da da kendisini gösterir. Buralardaki standartlar gelişmekte olan ülkelerin düzeyinde ancak vardır. Harlem'de yerleşik insanların ortalama yaşam ömrü 46 olduğu düşünülürse ve bu durum Bangladeş'te yaşayan insanlardan en az 5 yıl daha azsa üçüncü dünyanın her yerde olduğu söylenebilir. Öte yandan bu gibi enformel alanların fazlaşması, ulusal düzeyde bir dayanışmaya da karşılık gelen, formel alanları aşındıracağından, formellik-enformellik kavramlarının yurttaşlık tartışmalarını doğrudan etkileyeceği görülür.

¹ Hart'ın sınıflandırmasında (1973: 71.), servis sektöründeki girişimcilik faaliyetleri alt-işçi sınıflar için enformel ekonomik fırsatların doruğu olarak gösterilir (özellikle part-time işler).

SONUÇ

Refah devleti politikaları ile yurttaşlığın medeni, siyasal ve sosyal gelişimini tamamlama yolunda önemli başarılar sağlayan klasik ulusal yurttaşlık, özellikle refah devletine karşı eleştiriler ve uygulamalarla, ciddi anlamda sarsıldı. Bu büyük sarsıntıya ek olarak artık devletin sınırları ile ulusal toplum örtüşmüyor ve insanların ulusa olan aidiyetlerinin sağlandığı ayrıcalıklar artık çok azaldı. İnsan hakları uygulamaları ile bir göçmen olmakla bir yurttaş olmak arasında çok az bir fark kaldı. Ulus-devletlerin en önemli projesi olan eşitlik (aslında aynılaşma) bir türlü gerçekleştirilemedi; etnik, dinsel, kültürel, sınıfsal vb. anlamlarda hiçbir zaman tarafsız olunamadı, kendisini dışlanmış hisseden gruplar sürekli olageldi. Ulus-devletin şekillendirdiği yapının dışında olanlar zamanla farklılıklarını ortaya koymaya başladılar ve tıpkı göçmenler gibi kullanamadıkları yurttaşlık haklarını insan hakları formu ile talep ettiler.

Tüm bu çabalar ulus-devletlerin artık klasik yurttaşlığı sürdüremeyeceklerini gösterir. Özellikle göçmen işçiler, göçmenler ve mülteciler için gündeme gelen post-ulusal yurttaşlık ile farklı etnik ve kültürel gruplar için önerilen çokkültürlü yurttaşlık gibi kavramların yurttaş eksenli çözümlere yeni katkılar sağladığı bir gerçektir. Tek kültürlü, asimilasyoncu politikaların her zaman başarılı olamaması ve gerilimi artırması sonucunda ortaya çıkan yeni alternatiflerin özellikle Kanada’da, Amerika’da ve Avrupa’nın bazı ülkelerinde birçok açıdan uygulama alanı bulabildiği görülür. Bu uygulamaların, refah devletinin gerilemesi ile oluşan boşluğu doldurabilmesi durumunda, tekrar özverinin, ödevin, aidiyet ve sadakatin konuşulabileceği bir etik anlayışını doğurabilmesi olası olacaktır.

Formellik, yukarıdaki anlatımlardan da anlaşılabilmesi gibi (düzenli ve istikrarlı iş, belli olan ücretler, sosyal güvenlik –emeklilik, sağlık, eğitim vs-, konut, tatil yapma) refah devleti politikalarıyla örtüşür. O zaman refah devletinin gerilemesi enformellik için yeni alanlar doğuracaktır. Bu da eşitlik ideali ile meşruluğunu pekiştiren bir ulusal yurttaşlık anlayışını zedeleyecektir. Eşitlik yoksa yukarıda anlattıklarımız düşünüldüğünde, yurttaşlık bağının yerine başka bir bağ koymak gerekecektir. Eğer yurttaşlıktan söz ediyorsak yurttaşlık ve eşitlik bağlamı ister istemez kurulmalıdır.

Post-ulusal yurttaşlık ve enformel dayanışma ağları arasındaki ilişkinin, kapsanabilen enformel alanlar düşünüldüğünde, bu paralelde kurulabilmesi, özellikle klasik ulus-devlet kurumlarının krizinden söz edildiği bir dönemde yeni açılımlar için anlamlı olacaktır. Zira klasik ulus-devletin kesinlikle kabul etmediği ama şimdi çokkültürcülük, fark, kimlik ekseninde tartıştığımız alanların formel alan tarafından kapsanmaya başlaması ya da ekonomide enformel sektörün esnek üretim, emek yoğun, standartlaştırılmamış, küçük ölçekli özelliklerinin önemsenebilmesi vs. durumlar, ister istemez, “klasik yurttaşlık yerine post-ulusal yurttaşlık düşünülebilir mi?” sorusunu önemli kılmaktadır. Eğer enformel alanlar formel alan tarafından kapsanabilecekse, etik politikaların maddi tatmin eksikliğini gidermek de mümkün olacaktır. Böylece post-ulusal yurttaş da hem maddi açıdan faydalandığı hem de

kendisini ona ait hissettiği topluma karşı bazı ödevlerinin olduğunu, özveride bulunması gerektiğini düşünebilir iyi olanla kötü olanı ayırt edebilir daha da önemlisi filozoflar ve yöneticiler daha rahat etik politikalar önerebilirler.

KAYNAKÇA

- ALANKUŞ-KURAL, Sevda (1991), “Yeni Hayali Kimlikler ve Yurttaşlar Demokrasisi”, *Birikim*, Sayı 71-72, ss. 86-101.
- BARRY, Norman (2004), *Modern Siyaset Teorisi*, Ankara: Liberte Yayınları.
- BAUMAN, Zygmunt (1998), *Postmodern Etik*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BECK, Jan Mansvelt (1990), *Çevre ve Üçüncü Dünya*, İstanbul: Endülüs Yayınları.
- BECK, Ulrich (1999), *Siyasallığın İcadı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BERGER, Mark T. (2001), “The Nation-State And the Challenge of Global Capitalism”, *Third World Quarterly*, Vol. 22, ss. 889-907.
- BOTTOMORE, Tom (2000), “Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (der. Ayhan Kaya), Ankara: Gündoğan Yayınları, ss.83-134.
- BURKE, Peter (1994), *Tarih ve Toplumsal Kuram*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- DIETZ, Henry (2001), “Two Portraits of Urban Informality in Latin America”, *Qualitative Sociology*, Vol. 24, ss. 123-125.
- FOUCAULT, Michel (2003), *Ders Özetleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- FUKUYAMA, Francis (2005), *Devlet İnşası: 21. Yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GUÉHENNO, Jean-Marie (1998), *Demokrasinin Sonu*, Ankara: Dost Yayınları.
- HART, Keith (1970), “Small-scale Entrepreneurs in Ghana and Development Plannig”, *Journal of Development Studies*, Vol. 6, ss.104-120.
- HART, Keith (1973), “Informal Income Oppurtunities and Urban Employment in Ghana”, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 11, ss. 61-89.
- HART, Keith (2005), “Bureaucratic Form and the Informal Economy”, *Keith Hart’s Memory Bank Version 2.1* (20.05.2005), www.thememorybank.co.uk/publications/uhpchapter.
- HAYES Carlton J. H. (1995), *Milliyetçilik Bir Din*, İstanbul: İz Yayınları.
- IŞIK, Oğuz ve M. Melih Pınarcıoğlu (2001), *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- ISIN, Engin F.ve Patricia K. Wood (1999), *Citizenship and Identity*, London: Sage Publications.
- KEYMAN, E. Fuat (2000), *Türkiye ve Radikal Demokrasi: Geç Modern Zamanlarda Siyaset ve Demokratik Yönetim*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- MARSSHALL, T.H. (2000), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (der. Ahmet Kaya), Ankara: Gündoğan Yayınları, ss. 13-82.
- NUHOĞLU SOYSAL, Yasemin (2000), “Changing Citizenship in Europe: Postnational Membership and the National State”, *Redefining the Nation State and Citizen*, (ed. Günay Göksu Özdoğan-Gül Tokay), İstanbul: Eren Yayınları.
- RIFKIN, Jeremy ve Ted Howard (1997), *Entropy: Dünyaya Yeni Bir Bakış*, İstanbul: İz Yayınları.
- TAMBINI, Domain (2001), “Post-national Citizenship”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24, ss.195-217.
- TOURAINÉ, Alain (2002), *Modernliğin Eleştirisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- UÇAR, Metin (2004), “Kentselden Moderne, Modernden Post-Ulusallığa: Bir Aidiyet Biçimi Olarak Yurttaşlığı Sürdürebilmek”, *Muhafazakar Düşünce*, Sayı 2, ss.139-154.
- ÜSTEL, Füsün (1999), *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Ankara: Dost Yayınları.